

De afkeer van volk en elite

Gijs van Oenen*

In fatsoenlijke democratische politiek kan eenieders stem worden gehoord en staan de ambten voor eenieder open. Voor democratische politiek gelden dus geen kwalificaties, zoals bezit, opleiding of sociale status. De praktijk is anders, betogen Anchrit Wille en Mark Bovens. Die is er een van 'diplomademocratie', waarin de belangrijkste politieke functies bijna steeds worden vervuld door hoog, of zeer hoog, opgeleide mensen. De huidige politiek is daarom eerder meritocratisch dan democratisch te noemen, stellen zij. Dit is echter, zoals de auteurs ook laten zien, niet altijd zo geweest, en het is ook niet overal zo. Het is een trend die pakweg in de jaren zeventig van de vorige eeuw heeft ingezet en die in Nederland bovendien sterker heerst dan in vergelijkbare landen, in ieder geval waar het gaat om de volksvertegenwoordiging.

Diplomademocratie is het meest aansprekend in de empirische onderbouwing van deze claim. De auteurs dragen uitgebreid cijfermateriaal aan om te laten zien dat de mate van politieke activiteit en betrokkenheid hoog correleert met opleidingsniveau. Iets controversiëler is de stelling dat het hier ook om een *causale* relatie gaat. De auteurs claimen dit op basis van eigen statistische bewerking en 'de uitkomsten van tal van andere studies' (p. 41). Dat laatste wil ik best aannemen, maar dan is het dus ook niet een erg nieuw punt.

De thematiek die de auteurs aanroeren, leidt naast deze empirische kwestie tot tal van verdere boeiende vragen. Wat mij betreft in de eerste plaats normatieve vragen: Is het bestaan van een diplomademocratie *erg*? Moet parlement of bestuur een afspiegeling vormen van de bevolking? Daarbij aansluitend meer sociaal-filosofische vragen als: Zijn de opvattingen hierover veranderd in de afgelopen decennia, en wat zouden daarvan de oorzaken kunnen zijn? En ten derde descriptief-historische vragen die daarmee verband houden, zoals: Waarom vanaf de jaren zeventig? Hoezo vooral in Nederland?

Eerst de normatieve vraag: Waarom is de opkomst van een diplomademocratie een probleem? Wat gaat er mis? Welk gevaar bedreigt ons? Hier zijn we meteen bij een curieus aspect van het boek beland. Ondanks de ferme claim – een hoog-opgeleide elite maakt in feite in Nederland de dienst uit, en democratie ho maar – heeft het boek niets van een schotschrift of een aanklacht. Geen groot alarm. Geen *j'accuse*, geen politieke statements à la Fortuyn of Bosma. Dat laatste ook liever niet trouwens – daarvoor kunnen we tegenwoordig terecht bij *NRC Handelsblad* – maar een gevoel van urgentie straalt het boek niet uit. Deels komt dat doordat het, alhoewel voor een breed publiek geschreven, duidelijk binnen de gevestigde wetenschapsbeoefening valt; de literatuurlijst staat vol met boeken en

* Gijs van Oenen is universitair hoofddocent sociale en politieke filosofie aan de faculteit der Wijsbegeerte van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Correspondentiegegevens: dr. G. van Oenen, faculteit Wijsbegeerte EUR, Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam, vanoenen@fwb.eur.nl.

artikelen uit de *mainstream* (veelal Amerikaanse) politieke wetenschappen. De toon is gematigd en beheerst.

Maar belangrijker, en problematischer: het is vergeefs zoeken naar concrete problemen die door de diplomademocratie zouden zijn veroorzaakt. Wat dat betreft lijkt de klacht van de auteurs op het periodiek gekrakeel over de gekozen burgemeester. Nee, Nederland heeft die niet, maar waarom is dat een probleem? Wat gaat er nu mis dat door een gekozen burgemeester – of een minder meritocratische politiek – beter zou gaan? Die vraag wordt maar heel gedeeltelijk beantwoord, en zelfs maar heel gedeeltelijk geadresseerd. Het boek mist, om zo te zeggen, een kloppend hart, een misstand, een *cause célèbre*.

Mij vielen twee retorische strategieën op die de auteurs beproeven om dit ontbreken van een duidelijk probleem te omzeilen of te camoufleren. De eerste is het inzetten van een boeman. Die heet Plato en verschijnt meteen in het eerste hoofdstuk. Plato's 'ideale staat', zo leren de eerstejaarscursussen, wordt niet democratisch maar autoritair bestuurd, door een elite die exclusief beschikt over juiste kennis. Kennis, aldus nog steeds de eerstejaarscursus, van het goede, het ware en het schone. Dat is natuurlijk tegen het zere been van de moderne, verlichte wereld waarin eenieder voor zichzelf kan en mag denken. De retorische *move* van Wille en Bovens is vervolgens: verrek, leven wij niet in feite in zo'n platoonse situatie, waarin degenen met het grootste kenniskapitaal het voor het zeggen hebben?

Daar is wel wat op af te dingen. Zoals dat het bij de platoonse elite niet ging om kennis waarmee je 'beleid' kunt maken. Dat is een gedachte die pas zo in de jaren dertig van de twintigste eeuw is ontstaan en eigenlijk pas na de Tweede Wereldoorlog een hoge vlucht heeft genomen. De kennis die Wille en Bovens bedoelen is zulke moderne, sociaalwetenschappelijke kennis, geschikt om samenlevingen te 'maken', dat wil zeggen tegemoet laten komen aan de behoeften en aanspraken van moderne, geëmancipeerde individuen die niet meer de inzichten van een elite kunnen of willen aannemen over hoe men behoort te leven. En in ons soort maatschappij is het toch juist niet zo merkwaardig, ja, zelfs noodzakelijk, dat politici en bestuurders over dit soort kennis beschikken. Bovens en Wille laten het uiteindelijk ook wel uit hun hoofd om ervoor te pleiten een representatief aandeel onwetenden in politiek en bestuur te doen plaatsnemen.

De tweede retorische strategie is primair semantisch, met dank aan Gerard van Westerloo's *Niet spreken met de bestuurder* uit 2003 – een niet ongeestige woordspeling die enerzijds verwijst naar de tekst die vroeger was te vinden op de bestuurderscabines van Amsterdamse trams en anderzijds naar de 'onaansprekbaarheid' van de tegenwoordige bestuurlijke elite. Van Westerloo's boek begint en eindigt, in stijl, met de frustraties van een Amsterdamse trambestuurder uit 1984 en twintig jaar later. In 1984 richtten die zich tegen de nieuwe maatschappelijke klasse die de bestuurder typeert als de 'socialen': sociaaldemocratische betweters die de maatschappelijke problemen niet aan den lijve hoeven te ondervinden. Dit, zeggen Bovens en Wille opgetogen, is precies waar het ook hen om gaat: die socialen zijn het equivalent van hun 'hoger opgeleiden' (p. 29). Op gezette tijden in het boek gebruiken zij de term 'socialen', of een andere verwijzing naar *Niet spreken met de bestuurder* (p. 48, 74, 96) als retorsch stereotype, als aanduiding voor een

onwenselijke klasse van wat Herman Vuijsje destijds al ‘nieuwe vrijgestelden’ noemde en wat de auteurs ook wel op z’n wilderiaans een ‘leger van doctorandussen’ noemen (p. 93). (Terzijde: ligt er niet een zeker platoons dedain in dit gebruik van de term ‘doctorandussen’ door auteurs die zelf doctor of hoogleraar zijn?)

Zo wordt impliciet een zeer suggestief verband gelegd, dat verderop in het boek even impliciet nog een paar keer zal worden bevestigd. Vanaf het tussenkopje ‘Wantrouwen en cynisme’ in hoofdstuk 6 (p. 101) wil het boek vooral betogen of illustreren dat de hoogopgeleiden zich met hun kosmopolitisch libertarisme hebben afgewend van de nationalistisch-autoritaire oriëntatie van de laagopgeleiden (p. 109). Wille en Bovens onderschrijven hiermee een stelling die al eerder is verkondigd door bijvoorbeeld Paul Scheffer, Gabriël van den Brink en Theodore Dalrymple: de stelling dat de (linkse) elite, ergens in de loop van de neoliberale jaren tachtig en negentig, het volk aan zijn lot heeft overgelaten. Wat daar ook van zij, dat is een hele andere klacht dan dat de politieke elite hoog is opgeleid en het volk dat zij vertegenwoordigt niet.

In feite verandert het boek hiermee halverwege van stelling. Niet het bestaan van een (diploma)elite op zichzelf is het probleem, maar de wijze waarop die elite zich tot het volk verhoudt. Wat Bovens, eerst in 2006 met een opinieartikel in *NRC Handelsblad*, later in 2008 met zijn bijdrage aan de bundel *De beste de baas* (Swierstra 2008), en nu dan samen met Wille in feite aan deze discussie toevoegt, is een these over de reden waarom de elite zich van het volk heeft afgekeerd: omdat zij een diploma-elite is geworden. Deze these blijft impliciet en wordt dus ook niet onderbouwd.

Voor de duidelijkheid: het is zeker aannemelijk dat er een verband bestaat tussen elitevorming en opleidingsniveau. Sowieso is opleidingsniveau al heel lang zonder twijfel de meest bepalende factor voor sociaaleconomische status en welzijn. Voorts is onmiskenbaar sprake van een opkomst van populistische politiek. En dat populisme zou uitdrukking kunnen zijn van een wederzijdse ‘afkering’ van elite en volk. Aan de ene kant laat de elite het volk wellicht ‘aan zijn lot over’. Vaak wordt dat dan geweten aan waarderrelativisme, zoals dat geïmpliceerd zou zijn in cultuurrelativisme en postmodernisme. Als we geen *Leitkultur* meer erkennen, dan is het ook niet meer nodig, of zelfs uit den boze, om het volk daarin of daardoor te verheffen. Aan de andere kant gaat het volk ressentiment tonen ten aanzien van de elite: het voelt zich achtergesteld en wil zijn ‘schade’ op de elite verhalen.

Maar wat hier nog steeds mist, en wat mij ook moeilijk aan te tonen lijkt, is dat die (wederzijdse) ‘afkering’ specifiek het gevolg is van een groeiende ‘opleidingskloof’. Bovendien: al zou dat wel zo zijn, wat zouden daaruit dan de politieke conclusies moeten zijn? Daarop kom ik aan het eind van deze bijdrage nog terug. Eerst wil ik nog verder op de inhoudelijke kwestie ingaan: hoe moeten we de opkomst van de ‘nieuwe politiek’, en in het bijzonder die van het populisme, duiden? Ik denk dat het in dit verband inzichtelijk kan zijn om de relevante ontwikkelingen in drie dimensies te onderscheiden: een sociologische, een politieke en een filosofische dimensie.

De sociologische dimensie betreft bestaan en samenstelling van de elite, of elites. Nederland onderscheidt zich hier in de zin dat het een typisch regentenland is.

Ongeacht formele democratische hervormingen wordt Nederland van oudsher in belangrijke mate bestuurd door een verlichte maar traditionele elite. Een mooi voorbeeld hiervan vormt de familie Donner. Meer structureel kunnen we wijzen op de verzuilde elites die met elkaar verstandig overleg voerden, zoals klassiek beschreven door Arend Lijphart. Tegen bestuurlijke elites op zichzelf bestaat in Nederland dan ook geen ressentiment, integendeel. De bedoelde 'afkering' heeft mede kunnen ontstaan door een samenloop van relatief nieuwe ontwikkelingen. Ten eerste raakte de elite minder samengesteld op basis van traditie, en gaat opleidingsniveau een belangrijker rol spelen – misschien zelfs de belangrijkste, daar zouden we Wille en Bovens in kunnen volgen. Daarmee zou – maar dat is toch meer speculatief – ook het 'noblesse oblige' van de traditionele elite aan betekenis kunnen hebben verloren. Ten tweede: ingrijpende demografische veranderingen, waaronder immigratie en veranderende 'wooncarrières', met als gevolg dat de spraakmakende elite (meer dan voorheen) woont en werkt in buurten en wijken waar zij niet wordt geconfronteerd met de problemen waarmee het volk wel te maken heeft. Denk aan de veel gesmade 'grachtengordel'elite'. Ook is bijvoorbeeld de verkiezingsuitslag van 2010 wel geduid als primair een verscherpte scheiding tussen (Rand)stad en platteland.

Die ontwikkelingen, hoe belangrijk ook, zijn echter onvoldoende om de opkomst van het populisme te verklaren. Zo mist in ieder geval nog een *politieke* dimensie. Of anders gezegd, er zijn de afgelopen decennia wel degelijk sterke waardeoriëntaties ontstaan, bevestigd en met een heel scala aan bestuurlijke en andere middelen geïnstitutionaliseerd. Dit stelsel aan waardeoriëntaties kunnen we in het kort typeren als *neoliberalisme*. Hiertoe behoren structuren als individualisme en kapitalisme, oriëntaties als 'private rijkdom, publieke armoede', en institutionele tendensen als uitbesteding, verzelfstandiging, privatisering en vermarkting. Voorstanders van het neoliberalisme stellen dat dit stelsel de vrijheid van eenieder ten goede komt. Collectieve besluitvorming komt te staan voor onvrijheid, voor inefficiënte of paternalistische bemoeienis met hoe individuen hun leven willen inrichten. Vrijheid wordt steeds meer gedefinieerd en vormgegeven als individuele keuzevrijheid, waarbij de te kiezen producten, posities of mogelijkheden bij voorkeur door private (markt)actoren worden aangeboden (en dus ook 'marktconform' worden afgerekend).

De opkomst van het neoliberalisme is mede debet aan de opkomst van het populisme. De afkeer richt zich immers niet primair tegen de elite(s) op zichzelf, als wel tegen de elite(s) als personen die 'de dienst uitmaken' in samenleving en politiek. Het neoliberalisme heeft politiek en openbaar bestuur in een negatief daglicht gesteld. Ze staan voor onvrijheid, incompetentie en verspilling. Verzelfstandiging en privatisering hebben bedoeld maar ook onbedoeld sterk bijgedragen aan een negatief beeld van de overheid: waarom zouden we nog waardering of respect hebben voor een overheid die zelf zegt dat een belangrijk deel van haar taken even goed, of meestal zelfs beter, door anderen kan worden gedaan? Als deel van de neoliberale ontwikkeling raakte ook de traditionele sociaaldemocratische waarden in het slop of, zoals Wim Kok het zei, de ideologische veren werden afgeschud. Tot die waarden behoorde ook, zoals Wille en Bovens terecht opmerken, de persoonlijke binding van voorlieden uit de partij met de 'werkvloer'

respectievelijk 'het volk'. Volkse types – Herman Bode, Arie Groenevelt, Jan Schaefer – zien we bij linkse organisaties nauwelijks en bij linkse bestuurders geheel niet meer. Ik herinner me nog goed de nauw verholten afkeer bij Wim Kok toen die, in zijn nadagen als vakbondsleider, nog teksten als 'Makkers, hou mekaar vast!' moest uitspreken.

Meer recent lijkt mij het neoliberalisme heel duidelijk verantwoordelijk voor een groeiende kloof tussen elite en volk – niet in termen van opleiding of diploma's, maar klassiek in termen van arm en rijk. De financiële crisis heeft zonneklaar laten zien dat het volk er is voor de bankiers, en niet omgekeerd. En het overgrote deel van de rijkdom die is ontstaan in de laatste decennia is, in ieder geval in de Verenigde Staten, toegevloeid naar nog weer een kleiner, superrijk deel van de bevolking dan voorheen. Voor zover gewone mensen rancuneus zijn ten aanzien van deze elite – en dat zijn ze eigenlijk maar in verbazend geringe mate – is dat niet vanwege hun hogere opleiding, maar vanwege het bekende 'graaien' (zie De Swaan 2010). Maar ook waar geen buitensporig financieel gewin aan de orde is, kan een gevoel van weerzin ontstaan tegen de klasse van managers – de elite die de regels maakt, goed verdient, maar zelf niet op de werkvloer staat. Wat Bovens en Wille hier niet vermelden is dat Van Westerloo's trambestuurder twintig jaar later, in 2004, niet meer zijn afkeer uitsprak over 'de socialen' als abjecte klasse, maar over de *managers*.

De derde dimensie is een sociaalfilosofische. Die behelst een 'tragedie van de geslaagde emancipatie', of wat ik ook wel 'interactieve metaalmoetheid' noem. Hiermee doel ik op de maatschappelijke en politieke verwerkelijking van de emancipatoire beginselen van de Verlichting. In beginsel hoeft niemand meer te leven onder 'vreemde' normen, dat wil zeggen normen die niet door hem of haar zelf mede zijn opgesteld of geaffirméerd, in een proces van ('brede') maatschappelijke discussie. Dit proces werd ingezet in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw, met de grote maatschappelijke protestbewegingen, de democratisering en de normalisering van inspraak en participatie. Normen verkrijgen pas legitimiteit door interactieve praktijken; het werd dan ook mede de taak van instituties om burgers tot zulke mondigheid op te voeden en hun emancipatie te faciliteren. Dit proces werd voltooid door de genoemde neoliberalisering in de jaren tachtig en negentig. De geëmancipeerde burger keerde zich af van de collectieve instituties; hij zou nu zelf wel de dienst gaan uitmaken! Medezeggenschap werd steeds meer uitgelegd als 'je zin kunnen doordrukken', participatie als behartiging van het eigenbelang; de NIMBY verloor al snel zijn negatieve connotatie.

Het aspect van 'tragedie' of 'metaalmoetheid' is te beschouwen als even onbedoeld als onvoorzien gevolg van het proces van geslaagde emancipatie. Het geeft aan dat de emancipatie ons letterlijk 'te veel van het goede' aan het worden is. We leven onder een emancipatoire dwang om, op alle gebieden, uitsluitend te leven naar door onszelf (mede) geaffirméerde normen. Die – zelf opgelegde – dwang om voortdurend naar zulke normen te handelen leidt tot 'metaalmoetheid': we kunnen dit geëmancipeerde handelen eenvoudig niet altijd meer opbrengen. We neigen tot 'weigering', zoals een springpaard dat voor een hindernis weigert. We beamen de norm, maar handelen er niet naar – mooi uitgedrukt in de reclameslagzin van Center Parcs uit 2004: 'Ja, maar nu even niet!' Dit verzet tegen

emancipatoir leven komt dus niet voort uit een gebrekkig besef van normen en waarden, zoals Jan Peter Balkenende destijds suggereerde, en ook niet uit een verzet tegen de waarden van de Verlichting, zoals de conservatieven menen, maar is juist een gevolg van de vergaande *affirmatie* van die normen en waarden (zie Van Oenen 2010a-c).

Deze analyse verzet zich tegen de scheiding tussen ‘elite’ en ‘volk’: interactieve metaalmoetheid doet zich voor in alle lagen van de bevolking. Misschien wel juist het meest bij de elite, omdat die het sterkst geëmancipeerd is. Daar staat wel tegenover dat de emancipatiedruk voor het volk problematischer is, omdat het volk doorgaans minder mogelijkheden heeft dan de elite om de emancipatoire eisen daadwerkelijk te realiseren. Of in termen van Bovens en Wille: ‘een democratie gaat uit van gelijkheid, maar een volledig ontplooid meritocratie leidt onherroepelijk tot grote ongelijkheden’ (p. 115). Het verwijt zou dan niet zozeer zijn dat de elite zich van haar verheffingstaak heeft afgekeerd, als wel dat de elite wordt gezien als oorzaak, of symbool, van de emancipatiedruk die het gewone volk frustrereert – al dan niet meer dan de elite.

Deze analyse leidt ten slotte tot de nodige kanttekeningen bij de conclusies – ‘remedies’ – die Bovens en Wille voorstellen. Op geen van de drie dimensies die ik besprak, zal een groter aandeel van het volk in politiek of bestuur leiden tot vermindering van de kwaal: het zal de politiek-geografische scheidslijnen niet opheffen, het zal de effecten van het neoliberalisme niet tegengaan, en het zal de interactieve metaalmoetheid waarschijnlijk alleen nog verergeren. In de laatste aanbeveling van de auteurs kan ik mij wel van harte vinden: het tegengaan van de sociale tweedeling (p. 135). Maar dat heeft weinig of niets te maken met het vermeende probleem dat in een diplomademocratie het volk politiek niet goed zou worden gerepresenteerd.

Literatuur

- Oenen, G. van, 2010a, ‘Volk, politiek en filosofie. Kleine poging, het politieke heden te begrijpen’. *Krisis*, 2: 31-34.
- Oenen, G. van, 2010b, ‘Three cultural turns: how multiculturalism, interactivity and interpassivity affect citizenship’. *Citizenship studies*, 14 (3): 293-306.
- Oenen, G. van, 2010c, ‘Medialogica 2.0: politiek, burger en interactieve metaalmoetheid’. Essay ten behoeve van Achtergrondinformatie voor het advies Internetlogica, Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, juli 2010. Op: www.adviesorgaan-rmo.nl/files/file.php?id=258.
- Swaan, A. de, 2010, ‘Het financieel regime: over de gevolgen van een moderne dwaalleer’ (lezing 20 november 2010). www.mejudice.nl/artikel/525/het-financieel-regime-over-de-gevolgen-van-een-moderne-dwaalleer.
- Swierstra, T. en E. Tonkens (red.), 2008, *De beste de baas. Verdienste, respect en solidariteit in een meritocratie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Westerloo, G. van, 2003, *Niet spreken met de bestuurder*. Amsterdam: De Bezige Bij.